Η πανδημία και ο πόλεμος των αξιών

Ο κορωνοϊός δεν ήταν μόνο ένας ανεπιθύμητος εισβολέας, ένας κατακτητής που άλωσε εν μια νυκτί έναν ήδη ανοχύρωτο και εξουθενωμένο από τις αλλεπάλληλες οικονομικές κρίσεις πλανήτη θέτοντάς τον σε καραντίνα. Αποτέλεσε παραδόξως έναν ιστορικό καταλύτη, εφάμιλλο ενός πολέμου ή μιας φυσικής καταστροφής, που άφησε στο πέρασμά του εκατόμβες νεκρών, κλόνισε συθέμελα εδραία αξιακά συστήματα, και μαζί με δισεκατομμύρια πολίτες, έβαλε σε καραντίνα τα «άρθρα πίστεως» μιας νεοφιλελεύθερης ορθοδοξίας που όμνυε εις το όνομα της περικοπής των δημόσιων δαπανών για την υγεία και της αναγκαιότητας των ιδιωτικοποιήσεων.

Σαν μια φάρσα που σκάρωσε η ιστορία ή σαν το σχήμα της ετερογονίας των σκοπών που

φιλοτεχνούσε ο 18ος αιώνας προκειμένου να νοηματοδοτήσει το αχανές και το στερημένο νοήματος -δια γυμνού οφθαλμού- υλικό της ιστορίας, να μεσουσιώσει σε συνεκτική αφήγηση τα «αμοντάριστα πλάνα» της, και κυρίως να καταδείξει ότι το «κακό», το «αρνητικό» επιστρατεύεται ακούσια υπέρ του καλού, αρκούσε ένας ιός-εισβολέας, επικίνδυνος και μεταδοτικός, για να δοθεί ξανά προτεραιότητα στην υγεία ως δημόσιο αγαθό. Δεν απείλησε και αφαίρεσε τις ζωές μόνο ανθρώπων ωστόσο ο ιός, αλλά επιπλέον, αξιών, κανονιστικών αρχών, οριζόντων και προταγμάτων κηρύσσοντας την έναρξη ενός δεύτερου πολέμου, αυτού των αξιών, με κάποιες εξ αυτών “πολυτραυματίες”, “ανηκέστου βλάβης,” θυσία στον βωμό άλλων, αλλά και του πολέμου ως προς τους ίδιους τους όρους δυνατότητας, των θεμελίων της επιστημονικής γνώσης.

Το βιβλίο του Γιάννη Κτενά εξετάζει την πανδημία ως το πεδίο μάχης στον οποίο συγκρούστηκαν ριζικά διακριτές κοινωνικές αναπαραστάσεις, τα πολιτικά συμφραζόμενα αλλά και οι επιστημολογικές αποφάνσεις περί κορωνοϊού μέσα από τον όρο του Max Weber, πολυθεΐα των αξιών. Ο όρος «πολυθεΐα», υποστηρίζει ο συγγραφέας αναφερόμενος στον Weber, δεν υποδηλώνει μόνο την ύπαρξη πολλών διαφορετικών αξιών, αλλά επιπλέον τη μεταξύ τους σύγκρουση. Η μεταφορά «πόλεμος των θεών» που χρησιμοποιεί ο Weber εμπνεόμενος από τον αρχαιοελληνικό κόσμο ενδέχεται να σημαίνει, με τα λόγια του Γ. Κτενά, ότι το «να αποδώσει κανείς τις δέουσες τιμές στον Άρη μπορεί να σήμαινε ότι απιστεί στην Αφροδίτη» (1).

Ως προς την «πολυθεΐα των αξιών» μεσούσης της πανδημίας: Δύναται να ανασταλούν θεμελιώδεις διατάξεις του Συντάγματος, όπως η ελευθερία κίνησης, χάριν της προστασίας του ιερού και ύψιστου αγαθού της ζωής; Νομιμοποιούνται το καθολικό lock down και η υποχρεωτικότητα του εμβολιασμού, ακόμη και ως το αναγκαίο αντίτιμο που καταβάλουν οι πολίτες σε ολιγωρίες -αν όχι ιδεοληπτικές

εμμονές- κυβερνώντων να ενισχύσουν το Εθνικό Σύστημα Υγείας; Ο οδυνηρός εγκλεισμός που αποτυπώνει η επωδός «μένουμε σπίτι» και μετέτρεψε τον άνθρωπο ως κοινωνικό ζώον της γραφίδας του Αριστοτέλη στον χομπσιανό *homo homini lupus* (δεδομένου ότι ο άλλος εθεωρείτο δυνάμει φορέας και άρα «εχθρός») μήπως εν τέλει ήταν έμπρακτη πράξη αλληλεγγύης στον ευάλωτο συνάνθρωπό μας;

Από την άλλη, σύμφωνα με το προσφιλές επιχείρημα των μαιτρ της συνωμοσιολογίας, που δεν περιλαμβάνουν -φευ- μόνο μια αδαή και θυμωμένη μάζα αλλά έγκριτους επιστήμονες και θεωρητικούς, προεξάρχοντος του Agamben, ποιος-α μπορεί να αποδείξει, ότι η κατάσταση εξαίρεσης, που κηρύχθηκε ως απάντηση στην πανδημία, δεν θα εκτραπεί σε κανόνα διακυβέρνησης των σύγχρονων κρατών, ακόμα και των δημοκρατικών (2)

Σε συνθήκες κρίσης παρεπιδημούν οι θεωρίες συνωμοσίας. Γίνονται η άλογος κατακραυγή του ψηφιακού «κανένα», ο οποίος παροπλισμένος και ηττημένος, απελπισμένος και απορφανισμένος από κοινωνική και πολιτική εκπροσώπηση, πυροβολεί με το πληκτρολόγιό του στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης τους ανεμόμυλους που βλέπει ως γίγαντες μιας παγκόσμιας συνωμοσίας που εξυφαίνεται ερήμην του από τους διεστραμμένους νόες μιας παγκόσμιας ελίτ. Η οργή του για τον εγκλωβισμό του σε ένα «αναληθές όλον» σε μια «ζωή που δεν ζεί», κατά Adorno, δεν μετουσιώνεται σε μια έλλογο κριτική αλλά στην κατασκευή αποδιοπομπαίων τράγων στους οποίου προβάλει τα αίτια της δυστυχίας του. Η αστρολογία, η καταφυγή σε μύθους περί περιούσιων λαών και εθνών που επιβουλεύονται οι «ισχυροί» του πλανήτη γίνονται εύπεπτες παραμυθίες που αναπληρώνουν το απολεσθέν αίσθημα του συνανήκειν. Η μάσκα και το εμβόλιο ποδοπατήθηκαν με μένος εφόσον έγιναν σύμβολα και απτά τεκμήρια ενός παγκόσμιου πειράματος του «Μεγάλου Αδερφού» να καταστρέψει, καταστείλει και να χειραγωγήσει κοινωνίες.

Ο Γιάννης Κτενάς εξετάζει ενδελεχώς όλες τις θεωρίες συνωμοσίας που ευδοκίμησαν την περίοδο της πανδημίας και αποπειράται την ερμηνεία του φαινομένου μέσα από τις θεωρητικές παραδόσεις της Σχολής της Φρανκφούρτης αλλά και του εγχειρήματος της Χάνα Άρεντ να ανιχνεύσει ψήγματα πολιτικής φιλοσοφίας στην έννοια της καλαισθητικής αναστοχαστικής κρίσης και του *sensus communis* που αναπτύσσει ο Καντ στην *Κριτική της Κριτικής Δύναμης* καθώς επίσης και στον ορισμό της ορθής χρήσης του Λόγου αποκλειστικά ως δημόσιας χρήσης στο διάσημο δοκίμιό του περί Διαφωτισμού. Η αρχή της δημοσιότητας, για τον Καντ, δεν συνιστά μόνο κανονιστικό πρόταγμα του διαφωτισμού αλλά πρώτιστα υπερβατολογικό όρο δυνατότητας της σκέψης. «Πότε όμως», ρωτά ο Καντ στο δοκίμιό του «Τι σημαίνει Προσανατολίζομαι στη Σκέψη», «και με ποια ορθότητα είναι δυνατόν να σκεπτόμαστε, άμα δεν σκεπτόμαστε από κοινού με άλλους, στους οποίους ανακοινώνουμε τις σκέψεις μας και εκείνοι σ' εμάς τις δικές τους;»(3) Κριτήριο ορθότητας μιας κανονιστικής αρχής είναι «η κοινωνησιμότητά της σε έτερα υποκείμενα», στον δήμο, σε μια κοινότητα που διαλέγεται ελεύθερα και ισότιμα επί του πεδίου της δημόσιας σφαίρας.(4)

Στις παραδόσεις της για την πολιτική φιλοσοφία του Καντ, η Άρεντ υποστηρίζει την ίδια θέση: Αν η αλήθεια ή η αντικειμενικότητα είναι το κριτήριο αποτίμησης μιας γνωσιακής ή επιστημονικής

πρότασης, όπως, για παράδειγμα, «ο ήλιος ανατέλλει το πρωί» ή «δύο και δύο ισούνται με τέσσερα», ορθή είναι η κρίση που αντέχει τη βάσανο της δημοσιότητας. Όπως επισημαίνει η Arendt, «όταν κάποιος κρίνει, κρίνει ως μέλος μιας κοινότητας». (5)

Οι ποικίλες θεωρίες συνωμοσίες που ευδοκίμησαν την περίοδο της πανδημίας θα μπορούσαν να εκληφθούν ως μια αντικατάσταση του *sensus communis* από το *sensus privatus,* από την αναγόρευση των αυθαίρετων, υποκειμενικών αναπαραστάσεων και ισχυρισμών με άλλα λόγια σε κριτήριο καθολικής εγκυρότητας μιας κρίσης. Στην Ανθρωπολογία του, ο Καντ ισχυρίζεται ότι τούτο συνιστά το σήμα κατατεθέν της τρέλας.

Ο Γ. Κτενάς υπογραμίζει τον ρόλο που διαδραματίζουν στην παραπάνω αντιστροφή οι ψηφιακές διαμεσολαβήσεις και θεσμοθετήσεις του δημόσιου λόγου σήμερα. Έννοιες όπως «μετα-αλήθεια», fake news είναι τα σημεία των καιρών μιας κατ’ ευφημισμόν δημόσιας σφαίρας χωρίς διαβούλευση, δήμο και δημοκρατία. Είναι χαρακτηριστικά των κοινωνικών μέσων δικτύωσης που συνιστούν το εκτονωτήριο της οργής, διαγκωνίζονται στην ατάκα του μίσους και της εχθροπάθειας, υπόκεινται στις βουλές και τα κελεύσματα αλγορίθμων και δημοσιοποιούν αδιαμεσολάβητους από τα φίλτρα του έλλογου εσωτερικούς μονολόγους, πληροφορίες η αξιοπιστία των οποίων δεν ελέγχεται αλλά διαδίδεται με ιλιγγιώδεις ταχύτητες σε όλο τον πλανήτη μέσα από τις λείες ψηφιακές λεωφόρους. «Οι ψηφιακές θεσμοθετήσεις του δημόσιου λόγου», σημειώνει ο συγγραφέας, «ευνοούν το αδιαμεσολάβητο και το σαρωτικό, υπονομεύοντας συχνά το ίδιο το υπόβαθρο της πολιτικής συζήτησης». (6)

Το ερώτημα που αναπόφευκτα ανακύπτει αφορά στην παρούσα συγκυρία των «μετά» (μετά-αλήθεια/μετα-πολιτική, μετα-δημοκρατία κοκ) όχι απλώς το προαιώνιο στον φιλοσοφικό λόγο της νεωτερικότητας θέμα της δυνατότητας ορθολογικής θεμελίωσης των αξιών που προσανατολίζουν εν είδει πυξίδας τις κοινωνικές και πολιτικές μας πρακτικές, αλλά την ίδια της δυνατότητα εξεύρεσης καθολικών κριτηρίων της επιστημονικής γνώσης. Διερωτάται κάποιος-α εύλογα αν είναι δυνατόν η επιστημονική γνώση που επιδέχεται αληθοτιμές και γεγονότα τόσο αδιαμφισβήτητα όσο η ύπαρξη και η επικινδυνότητα ενός βιολογικού γεγονότος όπως ένας ιός, το αποτέλεσμα μιας ιατρικής εξέτασης, το ότι «ο ήλιος θα ανατείλει το πρωί» να υπόκεινται στη βάσανο της κριτικής διερεύνησης και να επερωτώνται.

Η ιστορία ως μήτρα της επιστημονικής γνώσης δεν είναι καινοφανής διαπίστωση. Δεν παράγεται σε κενό αέρος η επιστήμη αλλά διαμεσολαβείται από πολιτικές, εξαρτάται από οικονομικά συμφέροντα, διαμορφώνεται από κοινωνικούς θεσμούς και στερεότυπα. Όπως εύστοχα υπογραμμίζει ο συγγραφέας «δεκαετίες κριτικής επιστημολογίας φαίνεται να μας έχουν από καιρό πείσει για τη σχετικότητα και τον ιστορικά προσδιορισμένο χαρακτήρα κάθε γνώσης, για τους πολιτικούς και εξουσιαστικούς κινδύνους που εγκυμονεί η πίστη στη επιστημονική αλήθεια, για τη θετικιστική αφέλεια που χαρακτηρίζει κάποιον ή κάποια που αναφέρεται σε μεγέθη τόσο ξεπερασμένα όπως τα αδιαμφισβήτητα γεγονότα». (7)

Παρόλα αυτά, η ανάδειξη των ιστορικών όρων γένεσης της επιστημονικής γνώσης, η εξάρτησή της ενίοτε από συσχετισμούς δύναμης και οικονομικά συμφέροντα δεν πρέπει να απολήγει στον επιστημολογικό σχετικισμό που εκλαμβάνει ως ισόκυρες ετερόκλητες -αν όχι διαμετρικά αντίθετες- επιστημονικές θεωρίες και ανορθολογικές δοξασίες. «Μέσα στο γεγονός υπάρχει θεωρία», υποστηρίζει ο Βέμπερ (8). Η διαμεσολάβηση ή «νόθευση» του γεγονότος ωστόσο από έναν αστερισμό αξιών, κανονιστικών επιταγών, και συμφερόντων δεν δύναται να αναιρέσει την αντικειμενικότητα, την «αλήθεια» μιας επιστημονικής απόδειξης.

Η ερμηνεία των επιστημονικών θεωριών με όρους κοινωνικής κατασκευασιοκρατίας λειτούργησε αρχικά ως θεμιτό ανάχωμα στις ενίοτε εύκολες ετυμηγορίες του σχετικισμού που συχνά εξέδιδε το «δικαστήριο» της θεωρίας σε κάθε επιστημονική απόφανση που επωαζόταν στο κέλυφος της ιστορίας και ενός συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού. Η επίρριψη της μομφής του σχετικισμού υποδήλωνε συνήθως την πίστη σε ένα απόλυτο αγαθό ή σε κάποιες αξίες αδιάβρωτες από το χρόνο που εν είδει αστεριών στο στερέωμα φώτιζαν και νοηματοδοτούσαν τον βίο. Ο αδιόρατος και ασυνείδητος φόβος μπροστά στο φάντασμα του σχετικισμού θα μπορούσε να ερμηνευθεί και ως το αντεστραμμένο είδωλο της πίστης σε μια οντολογική θεμελίωση αξιών που γίνεται η βίγλα της σοφίας από την οποία κατοπτεύει κανείς το αναληθές όλον ή «αληθής συνείδηση» που εγκαλεί την ψευδή.

Ο Γιάννης Κτενάς αναφέρεται στα παραπάνω ασυμφιλίωτα δίπολα ως τα αδιέξοδα στα οποία παγιδεύεται η κριτική θεωρία.

Η πανδημία ωστόσο κατέδειξε τα όρια της κοινωνικής κατασκευασιοκρατίας αφ ής στιγμής η τελευταία λειτούργησε ως άλλοθι και λίπασμα των συνωμοσιολογικών θεωριών. Ο συγγραφέας αναφέρεται στην αυτοκριτική του βασικότερου ίσως εκπροσώπου τους, του Bruno Latour που στο άρθρο του «Why Has Critique Rub out of Steam» επισημαίνει με πικρία τα εξής:

«Βλέπετε γιατί ανησυχώ; Εγώ ο ίδιος στο παρελθόν πέρασα κάποιο διάστημα προσπαθώντας να καταδείξω την εγγενή στην κατασκευή των γεγονότων ‘έλλειψη επιστημονικής βεβαιότητας.’ . . . .σκόπευα στη χειραφέτηση του κοινού από τα πρόωρα φυσικοποιημένα και αντικειμενοποιημένα γεγονότα. Έκανα ένα ηλίθιο λάθος; Άλλαξαν τα πράγματα τόσο γρήγορα; Σε αυτήν την περίπτωση ο κίνδυνος δεν θα προερχόταν πλέον από την υπερβολική εμπιστοσύνη σε ιδεολογικά επιχειρήματα που παριστάνουν ότι είναι γεγονότα -κάτι ενάντια στο οποίο μάθαμε τόσο καλά να μαχόμαστε στο παρελθόν- αλλά από την υπερβολική δυσπιστία απέναντι σε μια χαρά γεγονότα που κάποιοι τα μεταμφιέζουν σε κακές ιδεολογικές προκαταλήψεις». (9)

Ισχύει όμως και το ακριβώς αντίστροφο που επισημαίνει ο Jannis Schaab στον οποίο αναφέρεται ο συγγραφέας: «Θα πρέπει να στρέψουμε την προσοχή μας και στον κίνδυνο της πρώιμης απόρριψης κάθε θεωρίας με την οποία διαφωνούμε ως συνωμοσιολογικής». (10)

Ο συγγραφέας αναφέρεται σε ποικίλες απαντήσεις στην κοινωνική κατασκευασιοκρατία ως προάγγελου ή νομιμοποιητικού άλλοθι της «μετα-αλήθειας» και του “anything goes”, όπως είναι ο νέος αναθεωρημένος εμπειρισμός του Λατούρ κατά τον οποίο, η αξιακή δέσμευση της επιστημονικής

θεωρίας ουδόλως εξισώνεται με τον σχετικισμό. Αναφορά γίνεται επιπλέον στη θέση των Στάθη Ψύλλου και Κωνσταντίνας Αντιόχου, σύμφωνα με την οποία, θεσμοθετημένες και ανθεκτικές στον χρόνο επιστημονικές πρακτικές της επιστημονικής κοινότητας επιτελούν ρόλου κριτηρίου ορθολογικής θεμελίωσης των επιστημονικών αποφάνσεων. Έγκυρες συλλογιστικές διαδικασίες μιας κοινά αποδεκτής επιστημονικής μεθόδου γίνονται η κρησάρα μέσα στην οποία διυλίζονται οι θεωρίες από μια επιστημονική κοινότητα που διαλέγεται με κανόνες. (11)

Η απάντηση του Γιάννη Κτενά στην κοινωνική κατασκευασιοκρατία ερείδεται σε μια έννοια του Καστοριάδη: αυτή της «πρώτης φυσικής στιβάδας» που αναφέρεται στο σκληρό προκοινωνικό, υλικό υπόστρωμα στο οποίο προσκρούει η αενάως δημιουργούσα συλλογική φαντασία που ενδύει με κοινωνικές σημασίες και νόημα τη φύση, την κοινωνία και την ιστορία. Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις της διατροφής, για παράδειγμα, γεννιούνται στο πεδίο της ιστορίας και διαφοροποιούνται σε κάθε πολιτισμό αλλά χωρίς τροφή κανένας πολιτισμός δεν θα μπορούσε να επιβιώσει. Δεν υπάρχει εργασία *sans phrase* θα μας υπενθυμίζει πάντα ο Μαρξ. Λαμβάνει χώρα ενός ιστορικά προσδιορισμένου τρόπου παραγωγής και αντίστροφα: Δεν υπάρχει φύση *per se* παρεκτός διαμεσολαβημένη από την εργασία ως ένα είδος «δεύτερης φύσης». Τούτο ωστόσο πάντα θα προσκρούει στην αναμέτρηση του ανθρώπινου μόχθου με την πρώτη φυσική στιβάδα, το υλικό υπόστρωμα χωρίς την οποία το ανθρώπινο είδος θα έσβηνε.

Τι συμβαίνει όμως με τη νεωτερική πολυθεΐα των ηθικοπολιτικών αξιών; Που θα ανευρεθούν τα κριτήρια θεμελίωσης και καθολικής εγκυρότητάς τους στο νεωτερικό σύμπαν από το οποίο ο Θεός ως πηγή ηθικοπρακτικών αξιωμάτων έχει αποχωρήσει προ πολλού, ουδείς αναμένει τις δέκα εντολές της πέτρινης πλάκα του Μωυσή και ο απαστράπτων κόσμος των πλατωνικών ιδεών έχει δύσει δια παντός; Είναι ο ανηλεής πόλεμος των θεών του Βέμπερ, το επώδυνο βίωμα του ελλείματος νοήματος, το βαρύ αντίτιμο που καταβάλλει στη χειραφέτησή του από θέσφατα και αυθεντίες ένα υποκείμενο που μετεωρίζεται αμήχανο και ασύδοτο στο νεωτερικό σύμπαν και αυτοανακηρύσσεται σε έναν επίγειο θεό που αναλαμβάνει να δημιουργήσει *ex nihilo* πολιτείες, θεσμούς, και κανόνες βίου;

Το σήμα κατατεθέν της νεωτερικότητας είναι η βίαιη ωρίμανση της μετάβασης από τη δεδομενικότητα των αξιών στην δικαιολογησιμότητά τους, ήτοι την ορθολογική τους θεμελίωση. Αν η μήτρα της αξιογένεσης είναι η ιστορία, αυτή της θεμελίωσης των αξιών είναι η θεωρία, τα φίλτρα ενός Λόγου μετά τη Μεταφυσική, κατά τον Habermas. Ο λόγος περί αξιών είναι λόγος περί θεμελίωσής τους ή κριτηρίων διάκρισης του ορθολογικού από το ανορθόλογο. Ενδεχομένως είναι ένας αναστοχασμός επί των ορίων ενός αυτονομοθετούντος Λόγου που μας κληρονομεί ο Καντ και μεταφράζουν σε σύγχρονο ιδίωμα οι Habermas, Arendt και Rawls. Ο συγγραφέας φαίνεται να στέκεται με μια μικρή επιφύλαξη και να κρατά κάποιες αποστάσεις από μια διαδικασιακή θεμελίωση αξιών που κάνει αφαίρεση από το περιεχόμενο και δίνει επιπλέον έμφαση στις αρχές της καθολικευσιμότητας και της μη-αντίφασης.

Αν ωστόσο η πολυθεΐα των αξιών είναι η μη αναστρέψιμη καταστατική συνθήκη της νεωτερικότητας, η έμφαση στη διαδικασία και όχι στο περιεχόμενο, όπως για παράδειγμα, στην αντοχή στην έκθεση

στη δημόσια σφαίρα, ήτοι στη βάσανο της διαβούλευσης ελεύθερων και ισότιμων συνομιλητών ως κριτήριο εγκυρότητας δύναται να σημάνει τη λήξη του πολέμου των θεών του Βέμπερ; Η ίδια η διαδικασία είναι αξιακά φορτισμένη άλλωστε. Διέπεται από τις αξίες της αμοιβαιότητας, του σεβασμού στην αξιοπρέπεια του προσώπου του συνομιλητή, στην συμπερίληψη στην δημόσια σφαίρα κάθε ομιλούντος υποκειμένου χωρίς αποκλεισμούς και αστερίσκους. Ακούγεται πολύ καλή για να είναι αληθινή και ενδεχομένως παραπέμπει στην ρυθμιστικές ιδέες του Καντ που εκφεύγουν της ιστορικής τους γείωσης και λειτουργούν ως πυξίδες που προσανατολίζουν πολιτικές και ηθικές πρακτικές ή ως αξιολογικά μέτρα αποτίμησης της ορθότητας μιας αξίας ή πράξης. Ετοιμοπαράδοτες απαντήσεις, εγγυημένες συνταγές και οδηγούς πλοήγησης στις θάλασσες των αξιών δεν προσφέρει η νεωτερικότητα. Μόνο την κατηγορική προσταγή “sapere aude”. Τόλμα να σκεφτείς αλλά και τόλμα να δοκιμάσεις της σκέψη σου αρθρώνοντάς την δημόσια όχι άνευ όρων και ορίων αλλά μέσα από κάποιες υπόρρητες εκκλήσεις και προϋποθέσεις του διαλόγου. Ενδεχομένως οι τελευταίες να μην είναι η απάντηση στο ερώτημα της θεμελίωσης των αξιών. Προοιωνίζονται όμως έναν δήμο της δημοκρατίας συμπεριληπτικό και αλληλέγγυο που δημιουργεί και αναδημιουργεί αξίες και νοήματα, θεσμούς και κανόνες διαλεγόμενος με γνώμονα το σεβασμό στην αξιοπρέπεια του προσώπου του συνομιλητή και συνοδοιπόρου. Άλλωστε δεν υπάρχει μία και μοναδική απάντηση. Απάντηση δεν δίνει και το βιβλίο. Και για αυτό είναι δείγμα γραφής ενός φιλοσοφικού λόγου της νεωτερικότητας. Διότι καταφέρνει να γεννήσει ερωτήματα στον αναγνώστη, να ανοίξει δρόμους έλλογου αναστοχασμού και προβληματισμού και να διαλύσει το σκότος της μισαλλοδοξίας, της εχθροπάθειας και των ανορθόλογων κραυγών του ψηφιακού Μεσαίωνα που ζούμε.

Σημειώσεις:

1. Γιάννης Κτενάς, *Η πολυθεΐα των αξιών στην πανδημία. Πολιτική και επιστημολογία ενός ιού,* Αθήνα, Πόλις, 2023, σ. 18.
2. Giorgio Agamben, *Κατάσταση Εξαίρεσης,* Αθήνα, Πατάκης, 2007, σ. 13
3. I. Καντ, «Τι Σημαίνει: Προσανατολίζομαι στη Σκέψη», στο I. Καντ, *Δοκίμια*, εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια Ε. Παπανούτσος, Αθήνα, Δωδώνη, 1971, σ. 86.
4. Για την πολιτική μετάφραση της έννοιας του *sensus communis* του Καντ από την Άρεντ, βλ., Φωτεινή Βάκη, *Νεοφιλελευθερισμός, δημοκρατία και δικαιώματα,* Αθήνα, Ευρασία, 2021, σ. 128-140.
5. Arendt, *Lectures on Kant’s Political Philosophy,* επιμέλεια και ερμηνευτικός σχολιασμός R. Beiner, Σικάγο, University of Chicago Press, σ. 72.
6. Γιάννης Κτενάς, *Η πολυθεΐα των αξιών στην πανδημία,* ό.π., σ. 161.
7. *Στο ίδιο,* σ. 102.
8. *Στο ίδιο,* σ. 119.
9. *Στο ίδιο,* σ. 109
10. *Στο ίδιο,* σ. 124.
11. *Στο ίδιο,* σ. 124-5.

*Η **Φωτεινή Βάκη** είναι αναπληρώτρια καθηγήτρια Ιστορίας της Φιλοσοφίας στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο

Το κείμενο παρουσιάστηκε στην εκδήλωση παρουσίασης του βιβλίου του Γιάννη Κτενά, *Η πολυθεΐα των αξιών στην Πανδημία: Πολιτική και Επιστημολογία ενός ιού,* Πόλις, 2023